

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΟΧΗ

Νέλλη Ασκούνη

Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία

Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

E-mail: naskouni@ecd.uoa.gr

Περίληψη

Οι τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας παρεμβαίνουν καθοριστικά στη συγκρότηση των κοινωνικών υποκειμένων, των κοινωνικών σχέσεων, της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας. Οι νεότερες γενιές κοινωνικοποιούνται στο μιντιακό περιβάλλον, με το οποίο αναπτύσσουν μια οιονεί «φυσική» σχέση. Η γενικευμένη χρήση των ψηφιακών μέσων δημιουργεί την εντύπωση ότι πρόκειται για ένα πεδίο ανοιχτό, προσβάσιμο από όλες τις κοινωνικές ομάδες. Η εισήγηση επιχειρεί να αναδείξει νέες μορφές ανισότητας που χαρακτηρίζουν αυτό το πεδίο, προσεγγίζοντας την κοινωνικά διαφοροποιημένη σχέση με τα media ως μέρος ενός πολιτισμικού κεφαλαίου, του οποίου η απόκτηση, αλλά και η απόδοση συναρτάται με την ταξική διαίρεση της κοινωνίας στα σημερινά συμφραζόμενα. Οι ταχύτατες ψηφιακές αλλαγές επαναπροσδιορίζουν με νέους (και αβέβαιους) όρους τον ρόλο της εκπαίδευσης. Χρειάζονται λοιπόν νέα εννοιολογικά εργαλεία για την διερεύνηση αυτού του ρόλου, τόσο ως μηχανισμού αναπαραγωγής και κοινωνικού ελέγχου, αλλά και ως προϋπόθεσης για κοινωνική χειραφέτηση και άμβλυνση των ανισοτήτων.

Λέξεις-κλειδιά: Τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας, Εκπαίδευση, Ψηφιακές ανισότητες, Ψηφιακό κεφάλαιο

Abstract

Information and communication technologies have a decisive impact on the formation of social subjects, social relations, and social reality itself. Younger generations are socialized within the media environment, with which they develop an almost “natural” relationship. The widespread use of digital media creates the impression of an open field available equally to all social groups. This paper aims to highlight new forms of inequality that characterize this field. It examines the socially differentiated relationship with the media as part of the cultural capital, the acquisition of which is linked to the class division of society in the current context. The rapid pace of digital change is redefining the role of education in new (and uncertain) terms. New conceptual tools are therefore necessary in order to explore this role—both as a mechanism of reproduction and social control, and as a prerequisite for social emancipation and the mitigation of inequalities.

Key words: Information and communication technologies, Education, Digital inequalities, Digital capital

1. Εισαγωγή

Οι νέες τεχνολογίες και οι απεριόριστες δυνατότητες που συνεπάγονται προβάλλονται ως ένα μοναδικό εργαλείο προσιτό στον καθένα, που αυξάνει τα περιθώρια ελευθερίας και διευρύνει τα όρια κοινωνικής συμμετοχής. Σε αυτό το πλαίσιο οι δομικοί αποκλεισμοί αποσιωπούνται, ιδίως σε ένα πεδίο όπως η τεχνολογία που μοιάζει κοινωνικά ουδέτερο, και τα κοινωνικά σύνορα γίνονται πιο δυσδιάκριτα. Η κοινωνία γίνεται αντιληπτή με όρους ελεύθερης αγοράς, ως ένα σύνολο αυτόνομων υποκειμένων, ελεύθερων να κάνουν τις πιο συμφέρουσες για τους ίδιους επιλογές, να αποκομίσουν τα κέρδη που επιδιώκουν και να βελτιώσουν τη ζωή τους.

Το κείμενο επιχειρεί να διατυπώσει ορισμένα ερωτήματα σχετικά με τις μορφές των ανισοτήτων, τη διερεύνησή τους και το ρόλο της εκπαίδευσης στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή επισημαίνοντας την ανάγκη επαναπροσδιορισμού των κοινωνιολογικών εννοιολογικών εργαλείων με τα οποία προσεγγίζουμε τις ανισότητες στο εκπαιδευτικό πεδίο.

2. Ψηφιακές αλλαγές και κοινωνικοί μετασχηματισμοί

Η ραγδαία ανάπτυξη και εξάπλωση των ψηφιακών τεχνολογιών και προϊόντων είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του κόσμου που ζούμε. Οι αλλαγές είναι τόσο μεγάλες και, κυρίως, συντελούνται με τέτοια ταχύτητα, που ακόμη και όσοι ασχολούνται με τον τεχνολογικό τομέα δυσκολεύονται να τις παρακολουθήσουν. Πολλοί κάνουν λόγο για 4^η βιομηχανική επανάσταση για να περιγράψουν τις δυνατότητες που δίνει η επεξεργασία τεράστιων όγκων δεδομένων, η αυτοματοποίηση πλήθους διαδικασιών, το διαδίκτυο των πραγμάτων, η τεχνητή νοημοσύνη. Κάποιοι θεωρητικοί αναλύουν τη συγκρότηση σε παγκόσμιο επίπεδο μιας νέας κοινωνικής δομής, της κοινωνίας των δικτύων, τα οποία χάρη στις τεχνολογίες ψηφιακής δικτύωσης μπορούν να επεκτείνονται απεριόριστα, επιτρέπουν την άμεση ροή πληροφοριών, κεφαλαίων και επικοινωνίας και διαμορφώνουν όλες τις βασικές διαστάσεις της κοινωνικής οργάνωσης και των κοινωνικών πρακτικών (van Dijk, 2020). Οι διαδικτυακές κοινότητες αναπτύσσονται ραγδαία όχι ως εικονικός κόσμος, αλλά ως μια «πραγματική εικονική πραγματικότητα, σε πλήρη συνάφεια με άλλες μορφές αλληλεπίδρασης στο πλαίσιο μιας ολοένα και πιο υβριδικής καθημερινής ζωής» (Castells, 2010: xxix).

Σε αυτόν τον αχανή μεταβαλλόμενο κόσμο, τα όρια του φυσικού και του ψηφιακού χώρου θολώνουν, ενώ ο χρόνος ως κοινωνικό μέγεθος, νοηματοδοτείται και βιώνεται διαφορετικά. Οι ψηφιακές αλλαγές διαπερνούν το σύνολο της κοινωνίας και της ανθρώπινης ύπαρξης, την οικονομία, την κουλτούρα και τη γνώση, την πολιτική, την ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα, τις σχέσεις με τους άλλους, την ταυτότητα, με δυο λόγια επαναπροσδιορίζουν τον τρόπο που βιώνουμε τον εαυτό μας, τον κόσμο και την κοινωνία. Ο τρόπος με τον οποίο οι ψηφιακές τεχνολογίες διαμορφώνουν τους όρους της ύπαρξής μας από κάποιες απόψεις είναι άμεσος και ορατός. Αρκεί να σκεφτεί κανείς πόσο αδιανόητη (ή και πρακτικά αδύνατη) φαίνεται η καθημερινότητα χωρίς κινητό τηλέφωνο. Ταυτόχρονα βέβαια η επίδρασή τους είναι δυσδιάκριτη και αόρατη, ενσωματωμένη για παράδειγμα στην «ουδέτερη» μαθηματική λογική των αλγορίθμων, οι οποίοι όμως έμμεσα, αλλά πολύ ισχυρά, παρεμβαίνουν στις επιθυμίες, τις συνήθειες, την εικόνα μας για τον κόσμο (Peeters & Schuilenburg, 2023, Zuboff, 2015).

Αντίστοιχα οι ψηφιακές αλλαγές συνοδεύονται από αντιφατικούς λόγους και προσλήψεις, που αναδεικνύουν τις αντιθετικές όψεις της χρήσης και των συνεπειών τους: από τη μια τη συμβολή τους στην ανάπτυξη της οικονομίας, στην τεράστια πρόοδο στο πεδίο της επιστήμης και

ειδικά της υγείας, στη βελτίωση της καθημερινότητας, στην κοινωνική διεύρυνση της πρόσβασης στην πληροφορία και σε διαφορετικές μορφές πολιτιστικών αγαθών. Από την άλλη, την εποχή των big data, όπου όλες οι πτυχές της κοινωνικής ζωής αποτελούν δεδομένα, επομένως μετατρέπονται σε εμπόρευμα, η τεράστια συγκέντρωση εξουσίας στα χέρια των φορέων που ελέγχουν και διαχειρίζονται τα δεδομένα συνεπάγεται ισχυρές απειλές για την ατομική ελευθερία, την προσωπική αυτονομία και τη δημοκρατία (Τσέκερης, Δεμερτζής κ.ά., 2020). Η πρόσφατη διάχυση των εφαρμογών της τεχνητής νοημοσύνης, της τεχνολογίας δηλαδή που αυτόνομα δημιουργεί περιεχόμενα, κείμενα, εικόνες, ήχους, αντλώντας υλικό από τεράστιες βάσεις δεδομένων, προκαλεί έκπληξη και γοητεία, αλλά ταυτόχρονα, αποδυναμώνοντας τα όρια ανάμεσα στον άνθρωπο και τη μηχανή, κινητοποιεί αρχέγονους φόβους αδυναμίας ελέγχου της τεχνολογίας και καταστροφής.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο οι κοινωνικές επιστήμες προσεγγίζουν τις κοινωνικές συνιστώσες της τεχνολογικής εξέλιξης αναδεικνύοντας ότι οι τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας δεν δρουν ως μια εξωτερική δύναμη πάνω στις κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές, αντίθετα ενσωματώνονται σε αυτές μετασχηματίζοντάς τις. Εξετάζουν λοιπόν τη σύνθετη φύση των αλλαγών που συντελούνται και διερευνούν αν μέσα από αυτές μεταβάλλονται –και σε ποια κατεύθυνση– οι δομές εξουσίας που συγκροτούν την κοινωνία και οι ανισότητες (van Dijk, 2005, Rohlinger & Sobieraj, 2022).

Πώς αντανακλώνται αυτές οι αλλαγές στην εκπαίδευση, έναν κομβικό θεσμό στο πεδίο της κουλτούρας και του συμβολικού ελέγχου; Τι είδους προκλήσεις συνεπάγονται σε σχέση με τη γνώση και κουλτούρα του σχολείου και τις παιδαγωγικές πρακτικές; Πώς συνδέονται με το ζήτημα της ανισότητας; Και δεδομένου ότι η καταπολέμηση των ανισοτήτων παραμένει ένας ανεκπλήρωτος στόχος στο πλαίσιο του μαζικού σχολείου εδώ και πάνω από μισόν αιώνα, τι περιεχόμενο έχει αυτός ο στόχος στη σημερινή ψηφιακή εποχή;

3. Όψεις της κοινωνικής ανισότητας στην ψηφιακή εποχή

Η ταχεία διάδοση και η γενικευμένη πλέον χρήση των ψηφιακών μέσων, που έγινε εφικτή χάρη στη σημαντική και σταθερή μείωση του κόστους τους (στις μαζικές τουλάχιστον εκδοχές τους) δημιουργεί την εντύπωση ότι πρόκειται για ένα πεδίο λίγο πολύ προσβάσιμο από όλες τις κοινωνικές ομάδες. Πράγματι παρατηρούμε και στη χώρα μας μια σχεδόν καθολική πρόσβαση στο διαδίκτυο. Παρόλο που η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μια σχετική χρονική υστέρηση ως προς αυτό σε σχέση με άλλες δυτικές χώρες, διαπιστώνουμε ότι σήμερα σχεδόν 9 στους 10 ανθρώπους ηλικίας 16 – 74 ετών (86,3% του πληθυσμού) κάνουν χρήση του διαδικτύου, ενώ δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 42,4% (ΕΛΣΤΑΤ, 2024). Η βασικότερη διαφορά που εντοπίζεται αφορά την ηλικία. Στις νεότερες ηλικίες, κάτω των 35, η χρήση του διαδικτύου είναι καθολική, ενώ μειώνεται σχετικά στις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες.

Μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε ότι στον ψηφιακό κόσμο οι κοινωνικές ανισότητες υποχωρούν; Μπορεί η μαζική χρήση του διαδικτύου και των ψηφιακών μέσων να θεωρηθεί ως μια διαδικασία «εκδημοκρατισμού», διεύρυνσης δηλαδή της πρόσβασης στους πολιτισμικούς πόρους του ψηφιακού σύμπαντος; Μπορούν οι κοινές ψηφιακές πρακτικές των νέων γενιών να ερμηνευθούν ως ένδειξη πολιτισμικής ομογενοποίησης και υποχώρησης των κοινωνικών διαχωρισμών; Πολλά ερευνητικά δεδομένα και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις συγκλίνουν στο ότι η απάντηση, παρόλο που δεν είναι μονοσήμαντη, δεν μπορεί να είναι θετική. Η γενίκευση ενός κοινωνικού αγαθού, στην προκειμένη περίπτωση της πρόσβασης στο διαδίκτυο και της χρήσης των ψηφιακών μέσων, δεν σημαίνει αυτόματα και εξάλειψη των ανισοτήτων.

Κάτι αντίστοιχο συνέβη και με την εκπαίδευση στον λεγόμενο δυτικό κόσμο. Η γενική άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου και η αύξηση της φοίτησης σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες δηλώνει ότι πράγματι διευρύνθηκε η συμμετοχή εκείνων των κοινωνικών στρωμάτων που πριν αποκλείονταν. Όμως η κοινωνική ανισότητα εξακολουθεί να διέπει το εκπαιδευτικό πεδίο. Νέοι μηχανισμοί κοινωνικής επιλογής και διάκρισης αναπτύχθηκαν ενισχύοντας την άνιση κατανομή των ατόμων, ανάλογα με την κοινωνική τους καταγωγή, στους ιεραρχημένους κλάδους του εκπαιδευτικού συστήματος. Το μαζικό σχολείο και πανεπιστήμιο στον 21^ο αιώνα χαρακτηρίζεται περισσότερο από την αναπαραγωγή των κοινωνικών διαιρέσεων παρά από την εξίσωση των εκπαιδευτικών διαδρομών (Merle, 2009, Ασκούνη, 2020).

Η προσέγγιση που υιοθετούμε για να προσεγγίσουμε τα παραπάνω ερωτήματα περιλαμβάνει τρία βασικά σημεία.

3.1 «Ψηφιακό χάσμα»: τα ψηφιακά μέσα ως κοινωνικοί και πολιτισμικοί πόροι

Το ζήτημα της ανισότητας σε σχέση με τα ψηφιακά μέσα αρχίζει να τίθεται ήδη από τα μέσα του '90, όταν ακόμη ήταν ισχυρή η πεποίθηση ότι το διαδίκτυο θα ενισχύσει την ισότητα μειώνοντας το κόστος πρόσβασης στην πληροφορία. Η ανισότητα ανάμεσα σε «αυτούς που έχουν και αυτούς που δεν έχουν πρόσβαση» διατυπώθηκε αρχικά με οικονομικούς όρους και αφορούσε τον τεχνικό εξοπλισμό (υπολογιστές, κινητά τηλέφωνα, διαδικτυακή σύνδεση κλπ), τις υλικές δηλαδή προϋποθέσεις της πρόσβασης. Όσο όμως η τεχνολογία γίνεται πιο φτηνή, προϊόν πρώτης ανάγκης και ευρείας κατανάλωσης, αυτή η πιο ορατή διάσταση της ανισότητας αφορά όλο και λιγότερες κοινωνικές ομάδες. Σε αυτές τις συνθήκες βέβαια, η αδυναμία πρόσβασης αποτελεί για τις συγκεκριμένες ομάδες μείζονα παράγοντα κοινωνικού αποκλεισμού. Το διαπιστώσαμε την περίοδο της πανδημίας, σε συνθήκες τηλεκαίτευσης, όπου τα παιδιά από τα πιο φτωχά και ευάλωτα κοινωνικά στρώματα, χωρίς εξοπλισμό και σύνδεση στο διαδίκτυο, αποκλείστηκαν από το βασικό δικαίωμα στην εκπαίδευση (Dimopoulos, Koutsampelas & Tsatsaroni, 2021).

Όμως το «ψηφιακό χάσμα», δηλαδή οι ανισότητες πρόσβασης στις τεχνολογίες της κοινωνίας της πληροφορίας, δεν συνδέεται μόνο –ή τόσο - με την κατοχή (όλο και μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού έχει σήμερα «έξυπνο» κινητό ή σύνδεση στο διαδίκτυο) αλλά κυρίως με το είδος της χρήσης και τη δυνατότητα αξιοποίησης των ψηφιακών πόρων. Ένα σημείο στο οποίο συγκλίνουν πολυάριθμες έρευνες σε διαφορετικές χώρες είναι ότι οι ανισότητες ως προς την πρόσβαση (με την τεχνική σημασία του όρου) μπορεί να αμβλύνονται, δεν ισχύει όμως το ίδιο και με τις ανισότητες ως προς τη χρήση, που είναι πολύ πιο σύνθετες και λιγότερο εμφανείς. Και κυρίως ότι είναι μεγάλες οι ανισότητες ως προς τα κοινωνικά αποτελέσματα αυτής της διαφοροποιημένης χρήσης, δηλαδή ως προς τη δυνατότητα μετατροπής των ψηφιακών πόρων σε κοινωνικά αγαθά (DiMaggio, Hargittai, Celeste & Shafer, 2004, Ragnedda, 2017). Παρόλο που οι ψηφιακές ανισότητες δεν μπορούν να μελετηθούν ως πιστή αντανάκλαση των ταξικών ανισοτήτων, όλα δείχνουν ότι οι πιο προνομιούχες κοινωνικές ομάδες, και ιδίως οι πιο μορφωμένοι, είναι εκείνοι που έχουν περισσότερες δυνατότητες εξοικείωσης με τον ψηφιακό κόσμο και αξιοποίησης των πόρων που παρέχει για να αποκτήσουν κοινωνικά οφέλη (Granjon, 2009, Livingstone, Bober & Helsper, 2005, Pasquier, 2018). Οι ψηφιακές ικανότητες δεν είναι αποκλειστικό προϊόν κάποιων ουδέτερων τεχνολογικών διεργασιών. Ο βαθμός εξοικείωσης, η σχέση με τις νέες τεχνολογίες και η χρήση τους καθορίζονται από το κοινωνικό πλαίσιο και αποτυπώνουν άμεσα ή έμμεσα τις προϋπάρχουσες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές ανισότητες.

Οι γονείς με ψηλότερο μορφωτικό επίπεδο και οικονομική άνεση, αφενός έχουν μεγαλύτερη εξοικείωση με τις τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας, αφετέρου

επενδύουν περισσότερο χρήμα, χρόνο, ενέργεια, στα ψηφιακά εργαλεία ως σημαντικούς πόρους για το μέλλον των παιδιών τους, σε σύγκριση με τους γονείς από τις λιγότερο προνομιούχες κοινωνικές ομάδες. Άλλωστε οι πρακτικές τους αναδεικνύουν σημαντικές διαφορές ως προς τη χρήση και ευρύτερα τη σχέση με τα ψηφιακά μέσα. Ακόμη κι όταν το είδος των ψηφιακών δραστηριοτήτων με τις οποίες ασχολούνται τα παιδιά είναι κοινό (βλέπουν για παράδειγμα τα ίδια βίντεο ή παίζουν τα ίδια παιχνίδια), το πλαίσιο μέσα στο οποίο επιτελούνται αυτές οι δραστηριότητες και το περιεχόμενο που τους αποδίδεται είναι διαφορετικό ανάλογα με το μορφωτικό περιβάλλον της οικογένειας (Zhang & Livingstone, 2019, Paus-Hasebrink, Kulterer & Sinner, 2019). Σχηματοποιώντας κάπως θα λέγαμε ότι στην περίπτωση των κατόχων του πολιτισμικού κεφαλαίου με τους όρους του Μπουρντιέ, τα νέα ψηφιακά εργαλεία, πέρα από τους άμεσους λειτουργικούς τους στόχους, αντιμετωπίζονται και ως μαθησιακά περιβάλλοντα που τα παιδιά καλούνται να επεξεργαστούν ενεργά και πλαισιωμένα. Αντίθετα, στην περίπτωση των μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων, εκεί όπου η χρήση αυτών των εργαλείων δεν ενσωματώνει άμεσους έμμεσους εκπαιδευτικούς σκοπούς και περιεχόμενα, τα ψηφιακά μέσα δεν μπορούν εύκολα να λειτουργήσουν και να αξιοποιηθούν ως μορφωτικοί πόροι.

3.2 «Ψηφιακοί ιθαγενείς»: κοινωνικές διαφοροποιήσεις των κοινών πρακτικών

Στα παιδιά και τους νέους η χρήση των ψηφιακών μέσων είναι σήμερα καθολική και μάλιστα ξεκινάει όλο και πιο νωρίς. Σύμφωνα με πρόσφατα ελληνικά δεδομένα η πλειονότητα των παιδιών σε ηλικία 7-8 χρονών έχει ήδη αρχίσει να χρησιμοποιεί το διαδίκτυο, και η τάση είναι να ξεκινούν όλο και πιο μικρά αυτή την ενασχόληση (Daskalaki, Psaroudaki, Karkanaki & Fragoroulou, 2020). Αυτή η όλο και πιο πρόωμη χρήση οδηγεί αρκετούς να χαρακτηρίζουν «ψηφιακούς ιθαγενείς (natives)» τις γενιές εκείνες που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν σε έναν κόσμο που χαρακτηρίζεται από την ψηφιακή τεχνολογία (Prensky, 2001, Stenger, 2015). Πράγματι οι νέοι που γεννήθηκαν από το γύρισμα του αιώνα και μετά μοιάζει να είναι συνδεδεμένοι στο διαδίκτυο από τότε που θυμούνται τον εαυτό τους. Για τη γενιά αυτή το κινητό είναι η φυσική προέκταση του χεριού τους. Το χρησιμοποιούν για να επικοινωνήσουν με τους φίλους, να είναι ενεργοί στα social media, να ενημερωθούν, να ακούσουν μουσική, να ψυχαγωγηθούν, να δημιουργήσουν σχέσεις, να κάνουν τις εργασίες για το σχολείο ή το πανεπιστήμιο, να οργανώσουν και να βιώσουν την καθημερινότητά τους. Ταυτόχρονα η ευρύτατη διείσδυση των ψηφιακών μέσων σε όλα τα κοινωνικά πεδία συνεπάγεται μια σχετική ομογενοποίηση των πρακτικών, ιδίως των νέων ανθρώπων, που από πρώτη άποψη φαίνεται να διαπερνά τις κοινωνικές διαιρέσεις, ταξικές, έμφυλες, εθνοτικές: η «κουλτούρα της οθόνης», τα social media ως μέσο πληροφόρησης και επικοινωνίας, το διαρκές σκρολάρισμα, ο σύντομος, αποσπασματικός και επαναλαμβανόμενος χρόνος ανάγνωσης των αναρτήσεων, συχνά ταυτόχρονα με κάποια άλλη δραστηριότητα, τα κοινά viral, οι ίδιες δημοφιλείς σειρές στις πλατφόρμες κλπ. Δημιουργείται λοιπόν η εντύπωση ότι αποκτούν αυτόματα, οιονεί φυσικά, «με τη γέννηση» (όπως υποδηλώνει ο όρος «native»), την ικανότητα χρήσης των ψηφιακών εργαλείων και επομένως τη δυνατότητα πρόσβασης σε ένα πεδίο σημαντικό για την κοινωνική συμμετοχή και την κοινωνική ένταξη.

Όμως οι νέοι δεν αποτελούν μια κοινωνικά ομοιογενή ομάδα. Ούτε οι ψηφιακές δεξιότητες, όπως αναφέρθηκε, έχουν κάτι το εγγενές, ούτε οι ψηφιακές πρακτικές τους είναι τόσο ομοιογενείς όσο παρουσιάζονται. Πιο δυσδιάκριτες μέσα στην καθολική «κουλτούρα της οθόνης», οι κοινωνικές διαφορές, ιδίως οι έμφυλες και οι ταξικές, εξακολουθούν να διαχωρίζουν τις γενιές των «ψηφιακών ιθαγενών» (Hargittai, 2010). Μπορεί οι νέοι να χρησιμοποιούν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως βασική πηγή πληροφόρησης, αλλά οι πηγές που αναζητούν, όπως και το επίπεδο εγκυρότητας τους, ο αριθμός και το είδος των άρθρων που διαβάζουν, ο τρόπος με τον οποίο τα αναπαράγουν και μοιράζονται, ο χρόνος που αφιερώνουν για την ενημέρωση διαφέρουν

σημαντικά, και αυτές οι διαφορές συνδέονται στενά με τις διαφορές ως προς την κοινωνική καταγωγή και το πολιτισμικό κεφάλαιο. Μπορεί σημαντικό μέρος των πολιτισμικών προϊόντων που επιλέγουν ή καταναλώνουν να είναι κοινό, όμως εξετάζοντας συνολικά τις πολιτιστικές τους πρακτικές διαπιστώνει κανείς ότι οι ταξικές διαφοροποιήσεις παραμένουν και ότι το γούστο ως κατηγορία ταξινόμησης εξακολουθεί να συγκροτείται μέσα από τη λογική της κοινωνικής διάκρισης (Boyadjian, 2022).

Ταυτόχρονα φαίνεται ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δεν αλλάζουν ριζικά τα κοινωνικά δίκτυα των νέων, τα οποία συγκροτούνται στη βάση των κοινωνικών διαιρέσεων ως προς το φύλο, την εθνότητα, την κοινωνική τάξη (boyd, 2014). Δείχνουν δηλαδή ότι οι κοινωνικοί διαχωρισμοί και συνεπώς οι ανισότητες αναπαράγονται online, μέσα από τις πρακτικές της ψηφιακής κοινωνικότητας.

3.3 Ψηφιακές όψεις του πολιτισμικού κεφαλαίου

Η εξοικείωση με τις νέες τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας, και κυρίως η κατοχή των γνώσεων και των εργαλείων που επιτρέπουν τη χρήση αλλά και τον κριτικό έλεγχό τους (δηλαδή ο ψηφιακός γραμματισμός) είναι στη σημερινή εποχή βασικές προϋποθέσεις για την πρόσβαση στη γνώση, στα κοινωνικά και πολιτισμικά αγαθά. Αρκετοί κοινωνικοί επιστήμονες με βάση το θεωρητικό σχήμα του Μπουρντιέ εισάγουν την έννοια του ψηφιακού κεφαλαίου, το οποίο περιλαμβάνει τόσο την κατοχή «εξωτερικών τεχνολογικών πόρων» όσο και ένα σύνολο «εσωτερικευμένων ψηφιακών δεξιοτήτων» (Ragnedda, 2018). Το ψηφιακό κεφάλαιο μεταβιβάζεται με άμεσους και έμμεσους τρόπους, συσσωρεύεται, μεταφέρεται σε άλλα πεδία, εκτός από το ψηφιακό, και μπορεί να μετατρέπεται σε άλλες μορφές κεφαλαίου (οικονομικό, πολιτισμικό, κοινωνικό). Καθορίζει λοιπόν τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες κοινωνικής συμμετοχής (στην οικονομία, την εργασία, την εκπαίδευση, την πολιτική) και η συσσώρευσή του είναι μηχανισμός (ανα)παραγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων.

Η σημασία των μορφωτικών παραγόντων είναι προφανής για την απόκτηση των ψηφιακών δεξιοτήτων, ιδιαίτερα για το ζήτημα του ελέγχου και της κριτικής χρήσης των ψηφιακών εργαλείων. Η κριτική κατανόηση και η ενεργός στάση στο ψηφιακό περιβάλλον προϋποθέτει συνήθως ένα ψηλό μορφωτικό επίπεδο. Οι ικανότητες αυτές σχετίζονται στενά με το πολιτισμικό κεφάλαιο της οικογένειας, με τα μορφωτικά δηλαδή εφόδια που είναι άνισα κατανεμημένα στις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Δεν πρόκειται όμως για μια γραμμική σχέση. Το πολιτισμικό κεφάλαιο δεν συνεπάγεται απαραίτητα και ψηφιακό γραμματισμό ούτε αντίστροφα οι ψηφιακές γνώσεις και ικανότητες αυτόματα αναγνωρίζονται ως μέρος του πολιτισμικού κεφαλαίου, όπως το ορίζει ο Bourdieu (1979).

Σε μια εποχή που η διάχυση των νέων τεχνολογιών μεταβάλλει καθοριστικά το πολιτισμικό πεδίο, ο ρόλος της εκπαίδευσης ως μηχανισμού νομιμοποίησης της κυρίαρχης κουλτούρας και αναπαραγωγής της ανισότητας προϋποθέτει νέες προσεγγίσεις. Τα θεωρητικά εργαλεία που διαθέτουμε για τη διερεύνηση των ανισοτήτων σε σχέση με τη γλώσσα, τη γνώση, την κουλτούρα εξακολουθούν να φωτίζουν τις άδηλες κοινωνικές λειτουργίες των εκπαιδευτικών θεσμών. Χρειάζεται όμως να επαναπροσδιοριστούν λαμβάνοντας υπόψη το νέο περιεχόμενο που έχει η έννοια της κουλτούρας στη σημερινή παγκοσμιοποιημένη κοινωνία «της πληροφορίας και της επικοινωνίας» (Pasquier, 2007). Σε αυτό το πλαίσιο είναι δύσκολο να μιλάμε στον ενικό όταν αναφερόμαστε στην κυρίαρχη κουλτούρα, σαν να επρόκειτο για ένα συμπαγές σύστημα. Η δύναμη των media διευρύνει, μεταβάλλει και διασπά το περιεχόμενο της κουλτούρας με την στενή έννοια ως πνευματική καλλιέργεια και λόγια παράδοση και δημιουργία. Επομένως

μετασχηματίζει και τις παραδοσιακές πολιτισμικές ιεραρχήσεις με βάση τις οποίες συγκροτείται η γνώση και η κουλτούρα του σχολείου.

4. Επίλογος: Η σημασία του κριτικού ψηφιακού γραμματισμού

Το ελληνικό σχολείο ενσωματώνει διστακτικά τις νέες τεχνολογίες εκχωρώντας τους μια μάλλον περιφερειακή θέση, ως εργαλεία υποστήριξης της διδακτικής διαδικασίας, και κυρίως εστιάζοντας στην τεχνική διάσταση. Ο ψηφιακός γραμματισμός όμως δεν είναι ένα τεχνικό ζήτημα. Δεν τον διασφαλίζει η υλικοτεχνική υποδομή, η ύπαρξη υπολογιστών ή διαδραστικών πινάκων ούτε εξαντλείται στο μάθημα της πληροφορικής ή στην ανάπτυξη τεχνικών δεξιοτήτων χρήσης λογισμικού. Όλα αυτά προφανώς είναι αναγκαία και αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για την πρόσβαση στον ψηφιακό κόσμο. Όμως δεν αρκούν για να αναπτύξουν την κριτική κατανόηση και την ενεργό στάση απέναντι στα ψηφιακά μέσα, την κατανόηση της λειτουργίας τους, την αναζήτηση της εγκυρότητας και τον έλεγχο της αξιοπιστίας, για τη χρήση τους δηλαδή ως εργαλείων πρόσβασης στη γνώση και διαμόρφωσης της κριτικής σκέψης.

Η καλλιέργεια των ικανοτήτων εκείνων που επιτρέπουν στους νέους ανθρώπους να διαβάσουν κριτικά τα ψηφιακά περιεχόμενα, να διακρίνουν την έγκυρη από την παραπλανητική είδηση, να καταλάβουν πώς οι πλατφόρμες και οι αλγόριθμοι διαμορφώνουν την πληροφορία, να συνειδητοποιήσουν επομένως την εξουσία που ασκούν είναι μέρος της εκπαίδευσης του πολίτη, της εκπαίδευσης στη δημοκρατία. Είναι -πρέπει να είναι- ένας βασικός εκπαιδευτικός στόχος για όλους. Έχει όμως ακόμη μεγαλύτερη σημασία για τα παιδιά των πιο αδύναμων κοινωνικά ομάδων, για τα οποίες το σχολείο είναι ίσως ο μοναδικός χώρος όπου θα μπορούσαν να αποκτήσουν αυτές τις ικανότητες που το οικογενειακό περιβάλλον αδυνατεί να τους παράσχει.

Η εκπαίδευση έχει έναν κρίσιμο ρόλο σε μια εποχή παγκόσμιας ψηφιακής επιτήρησης που οι δομές εξουσίας γίνονται όλο και πιο διεισδυτικές και επηρεάζουν με όλο και πιο δυσδιάκριτους τρόπους τον τρόπο που σκεφτόμαστε, αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο και δρούμε ως κοινωνικά υποκείμενα. Η εκπαίδευση είναι ένας μηχανισμός επιβολής εξουσίας, είναι όμως ταυτόχρονα και ένα πεδίο όπου χτίζονται αντιστάσεις. Χωρίς την εκπαίδευση δεν μπορούμε να φανταστούμε διαδικασίες κοινωνικής χειραφέτησης. Ο στόχος λοιπόν της διαμόρφωσης κριτικά σκεπτόμενων ανθρώπων στα νέα ψηφιακά συμφραζόμενα είναι ένα κρίσιμο διακύβευμα όχι μόνο για την ισότητα αλλά και για τη δημοκρατία.

Βιβλιογραφία

Ασκούνη, Ν. (2020). Σχολείο και κοινωνικές ανισότητες: η κοινωνιολογική προσέγγιση της εκπαίδευσης. Στο Α. Ανδρούσου & Τσάφος Β. (επιμ.). *Επιστήμες της Εκπαίδευσης. Ένα Δυναμικό Επιστημονικό Πεδίο* (σσ. 255-276). Αθήνα: Gutenberg.

Bourdieu, P. (1979). Les trois états du capital culturel. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 30, 3-6.

Boydjajian, J. (2022). *Jeunesses connectées. Les digital natives au prisme des inégalités socio-culturelles*. Villeneuve d'Ascq: Presses universitaires de Septentrion.

boyd, d. (2014). *It's complicated. The social lives of networked teens*. New Haven: Yale University Press.

Castells, M. (2010). *The Information Age. Economy, Society, and Culture*. volume I *The Rise of the Network Society* (2nd edn). Oxford: Blackwell Publishers.

Daskalaki, E., Psaroudaki, K., Karkanaki, M., Fragopoulou, P. (2020). *Understanding the online behavior and risks of children: results of a large-scale national survey on 10-18 year olds*, Ελληνικό Κέντρο Ασφαλούς Διαδικτύου-ITE. DOI: 10.48550/arXiv.2008.10274

DiMaggio, P., Hargittai, E., Celeste, C. & Shafer, S. (2004). Digital Inequality: From Unequal Access to Differentiated Use. In K. Neckerman (ed.). *Social Inequality* (pp. 355–400). New York: Russell Sage Foundation.

Dimopoulos, K., Koutsampelas, C. & Tsatsaroni, A. (2021). Home schooling through online teaching in the era of COVID-19: Exploring the role of home-related factors that deepen educational inequalities across European societies. *European Educational Research Journal*, 20(4), 479-497. doi: <https://doi.org/10.1177/14749041211023331>

ΕΛΣΤΑΤ (2024). *Έρευνα χρήσης τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας από νοικοκυριά και άτομα: Έτος 2024*. Πειραιάς.

Granjon, F. (2009). Inégalités numériques et reconnaissance sociale. Des usages populaires de l'informatique connectée. *Les Cahiers du numérique*, 5 (1), 19-44.

Hargittai, E. (2010). Digital na(t)ives?: Variation in internet skills and uses among members of the "net generation". *Sociological Inquiry*, 80(1), 92-113.

Livingstone, S., Bober, M., & Helsper, E. (2005). *Inequalities and the digital divide in children and young people's internet use: Findings from the UK Children Go Online project*. London: LSE Research Online.

Merle, P. (2009). La démocratisation de l'enseignement entre égalisation et illusions. In Duru-Bellat, M. & Van Zanten, A. (dir.). *Sociologie du système éducatif. Les inégalités scolaires* (pp.75-94). Paris: PUF.

Pasquier, D. (2018). *L'Internet des familles modestes. Enquête dans la France rurale*. Paris : Presses des Mines.

Pasquier, D. (2007). *Κουλτούρες των λυκειόπαιδων. Η τυραννία της πλειοψηφίας* (Κ. Νιγιάννη, μτφρ. – Έ. Κορομηλά, επιμ.). Αθήνα: Κατάρτι.

Paus-Hasebrink, I., Kulterer, J. & Sinner, P. (2019). *Social inequality, childhood and the media: A longitudinal study of the mediatization of socialisation*. Cham: Springer Nature.

Peeters, R. & Schuilenburg, M. (2023). Algorithmic Governance: Technology, Knowledge and Power. In W. Housley, Edwards, A., Beneito-Montagut, R. & Fitzgerald, R. (eds) (2023). *The SAGE Handbook of Digital Society* (pp. 439-457). London: Sage.

Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, 9 (5), 1-6.

Ragnedda, M. (2018). Conceptualizing digital capital. *Telematics and informatics*, 35(8), 2366-2375. doi: <https://doi.org/10.1016/j.tele.2018.10.006>

Ragnedda, M. (2017). *The Third Digital Divide: A Weberian Approach to Digital Inequalities*. New York: Routledge.

Rohlinger, D.A. & Sobieraj, S. (eds). (2022). *The Oxford Handbook of Digital Media Sociology*. New York: Oxford University Press.

Stenger, T. (dir.) (2015). *Digital natives. Culture, génération et consommation*. Caen: EMS Editions.

Τσέκερης, Χ., Δεμερτζής, Ν. κ.ά. (2020). *Το Διαδίκτυο στην Ελλάδα: Η έρευνα του ΕΚΚΕ για το World Internet Project*. Αθήνα: διαΝΕΟσις.

van Dijk, J.A.G.M. (2020). *The Network Society*. 4th ed. London: Sage.

van Dijk, J.A.G.M. (2005). *The Deepening Divide. Inequality in the Information Society*. London: Sage.

Zhang, D., Livingstone S. (2019). *Inequalities in how parents support their children's development with digital technologies*. Parenting for a Digital Future: Survey Report 4, LSE.

Zuboff, Sh. (2015). Big other: Surveillance Capitalism and the Prospects of an Information Civilization. *Journal of Information Technology*, 30 (1) 75–89. <https://doi.org/10.1057/jit.2015.5>